

Dušanka Vučković - Todorović

ISTRAŽIVANJA LIMESA U SR SRBIJI U OKVIRU MEĐUAKADEMIJSKOG ODBORA

Izlaganja pred ovakvim skupom o Limesu u SR Srbiji treba da obuhvate u prvom redu radove u okviru saradnje unutar Međuakademijskog odbora za Limes. Smatram neophodnim da zbog potpunijeg informisanja izložim, bar ukratko, i sav ostali rad, jer je poslednjih godina bio dosta obiman i dao mnogo rezultata.

Još od Simpozijuma o Limesu 1960. godine i ja sam imala prilike da u više navrata govorim i pišem o nekim pitanjima iz istraživanja Limesa, pa mislim da će mi se oprostiti ako neke stvari i ponovim.

Prvo što moramo ponoviti, a što su i drugi naši stručnjaci istakli, jeste činjenica da je proučavanju Limesa u našoj zemlji tek odskora poklonjena veća pažnja. Tako je bilo i u SR Srbiji. Arheološki institut u Beogradu, čiji sam saradnik, počeo je još 1956. godine rekognosciranje istočne Srbije, u okviru svojih planskih istraživanja, a 1958. godine prvi put smo počeli sa sondažnim iskopavanjem kastruma Veliki Gradac kod Donjeg Milanovca.¹ Sledeće godine obavljeno je i sondažno istraživanje u okolini Negotina² kao i u Prahovu.³ (v. preglednu kartu)

Još 1962. godine naš Institut je izradio elaborat »Prikaz arheološko-kulturno-istorijskih spomenika na priobalnom pojasu Dunava od Beograda do rumunjske i bugarske granice i predlozi za njihovu zaštitu«. Nedovoljna materijalna sredstva nisu dopustila obimnija istraživanja. Upravo tada skromna pomoć koju je dao Međuakademijski odbor za ispitivanje Limesa u SFRJ ipak omogućuje nastavak ispitivanja Velikog Gradca⁴, te rekognosciranje kao i sondažno istraživanje u Tekiji (*Transdierna*).

U Velikom Gradcu, u saradnji sa Narodnim muzejem Krajine u Negotinu, nastavljeno je prošlogodišnje iskopavanje sondažnim radovima zapadno od kastruma. Otkriven je jedan veći građevinski kompleks u koji se ulazi s istočne strane, i to najpre dug hodnik popločen većim delom opekama, koji vodi u skoro kvadratnu prostoriju s apsidom na zapadnoj strani. Na ovu prostoriju nadovezuju se, prema jugu, odaje sa još dve apside i hipokaustom, koji je relativno dobro očuvan. Krajnja odaja ima izlaz na južnoj strani. Uz ovaj deo, orijentisan sa severa na jug, dozidan je još jedan sa manjim odajama i posebnim ulazom iz dugog hodnika. U jednoj odaji našli smo mnoštvo pravougaonih cevi za topli vazduh, a u sledećoj sa hipokaustom i dva lepo ograđena i crvenim malterom

oblepljena bazena za kupanje. Oba bazena—kade imaju i otvore za odvod vode. Na istočnoj strani ovog građevinskog kompleksa — termi — otkriveni su samo spoljni zidovi — delovi drugih građevina.

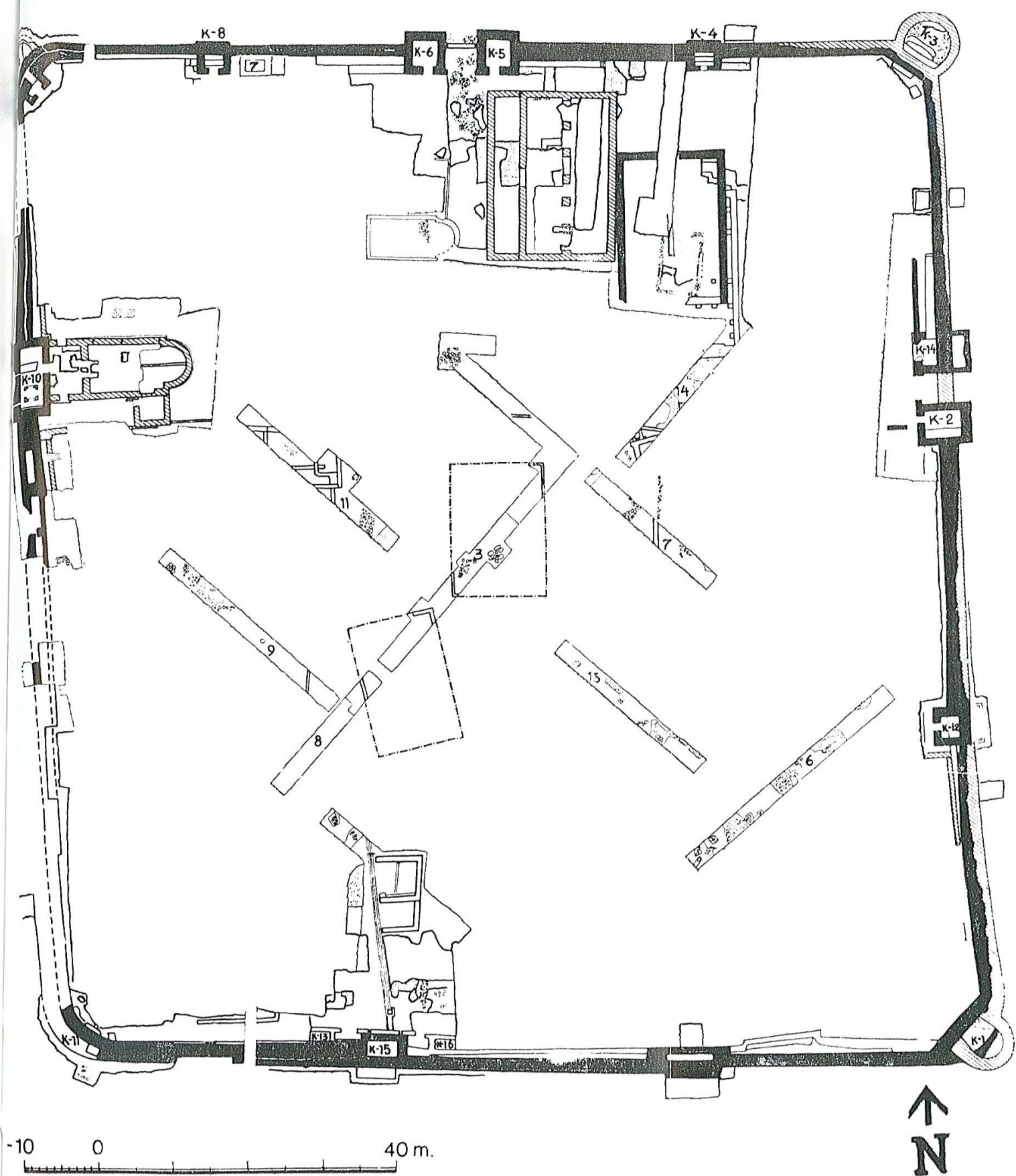
Na lokalitetu u Tekiji rekognosciranjem a zatim sondiranjem utvrđeno je da se rimsko naselje nalazi upravo ispod današnjeg gradića, na prostoru kod ušća Tekijskog potoka, na njegovoj levoj obali. Ostaci starih bedema nađeni su s obe strane potoka, na desnoj su i vidljivi kod zgrade Dunavske plovidbe. Rekognosciranjem okoline našli smo uzvodno od naselja, na nekoliko stotina metara, uz samu obalu Dunava, ostatke poveće građevine. Na istom mestu ranije je nađena jedna votivna ara sa latinskim natpisom⁵.

Iste, 1962. godine, neki mesec ranije, obavljeno je jedno kratkotrajno zaštitno iskopavanje u *Egeti* (današnja Brza Palanka), takođe u saradnji sa Narodnim muzejem Krajine u Negotinu⁶. Otkopano je svetište Jupitera Dolihena sa više skulptura, metalnih predmeta i novaca. Premda je ovaj nalaz posebno objavljen, s obzirom da je to prvi Dolicheneum u našoj zemlji, smatram da ga treba ukratko prikazati. U nevelikoj elipsoidnoj građevini (3,80 x 3,50), od pritesanog kamena i oblutaka (s unutrašnje strane omalterisanoj), nađene su četiri skulpture od mermera, sa svim odlikama kulta ovog orijentalnog božanstva, još jedna glava Jupitera Dolihena, uz veći broj fragmenata skulpture i deo reljefne ploče boga Mitre. Posebno ističem da dve grupne skulpture imaju natpise na bazi, i to jedan na grčkom a drugi na latinskom jeziku.

Među metalnim predmetima ističe se tabella ansata od bronzе, takođe sa latinskim natpisom — posvetom Jupiteru Dolihenu. U maloj kolekciji, ukupno 12 komada, bronzanih novaca Gete, značajno je da su kovani u Milasi, u Kariji i da među njima ima tri varijante kovanja. Natpisi na novcima su na grčkom jeziku. Ovo svetište se može hronološki odrediti u prelaz II u III vek.

U avgustu sledeće, 1963. godine, sredstvima istog Odbora, Arheološki institut uz saradnju Narodnog muzeja u Smederevu, izvršio je sondažno istraživanje na lokalitetu Gradište — antički *Aureus Mons*. Istražen je sa deset sondi plato veličine 150 x 140 m. Ostaci bedema otkriveni su samo u osnovama. Strmi prilaz štitio je utvrđenje sa severne strane prema Dunavu, dok su ostale tri strane bile optočene jarkom i nasipom (*fossa et vallo*), i danas jasno vidljivim. Značajan nalaz su relativno brojni primerci cigala sa utisnutim oznakama dveju legija: VII Klaudijeva i IV Flavijeva, a još više sa pečatima ciglana SING(idunum)-a, VIM(inacium)-a i PINC(um)-a. Dok prve pokazuju dislokaciju rimskih jedinica početkom naše ere, druge su svedok veza važnih naselja na Limesu sa njegovim odbrambenim objektima. Nađena je i importovana rimska keramika, fine fature i ornamenta, uz keramiku lokalne proizvodnje, koja je grublja i od slabo prečišćene zemlje. U sondama su otkriveni na raznim dubinama takođe i ostaci podova kuća, a samo u jednoj sondi deo jedne zemunice izgrađene od tanjih drvenih greda i pletera, oblepljenih zemljom.

Napominjem da je nađena i keramika iz vremena ranog gvozdenog doba, čak iz starije neolitske (Starčevo) epohe. Nalazi iz vizantijskog doba i vremena dolaska Slovena u ove krajeve su malobrojni.

Sl. 1. Plan rimsko-vizantijskog utvrđenja Veliki Gradac kod Donjeg Milanovca
 Abb. 1. Plan der römisch-byzantinischen Befestigung Veliki Gradac bei
 Donji Milanovac

Pred kraj 1964. godine, oktobra i novembra meseca, obavljena su najhitnija zaštitna iskopavanja na arheološkim terenima duž Dunava, koji su neposredno bili ugroženi započetim radovima na izgradnji hidroelektrane kod Sipa. Uz učešće stručnjaka više institucija iz Beograda i SR Srbije, kao i Arheološkog muzeja u Zagrebu, obrazovano je pet ekipa te rađeno na lokalitetima: Sip, Karataš, Kladovo, Brza Palanka i Mihajlovac⁷.

U Sipu su otkrivene zidine rimskog kastela i određene mu dimenzije i oblik (nepravilan kvadrat sa stranicama od oko 30 m). Na rečici Kosovici, takođe u Sipu, otkriveni su u koritu ostaci masivnih antičkih zidova, verovatno ostaci antičkog mosta. U Karatašu su delimično proučene zidine kastela a otkrivena je i jedna građevina nalik na kultnu, možda martirijum. Nedaleko od nje utvrđena je i antička nekropola. — Još jedan kastel kvadratnog oblika, oko 50 x 50 m, na samoj obali Dunava, otkopan je nekoliko stotina metara uzvodno od Kladova. Na uglovima se nalaze okrugle kule. U sredini ovog kastela izrađena je također četvorougaona građevina (19 x 19 m) kao i dosta rimske provincijske keramike i dva novčića iz III i VI veka. — U Brzoj Palanci samo je delimično istražena nekropola pored puta. Otkrivena su ukupno 32 skeletna groba sa skromnim darovima. Preliminarna datacija je oko 1200. godine. — U Mihajlovcu je otkriveno antičko utvrđenje. Keramika ovde nađena pripada kasnoj antici i vizantijskom dobu.

U toku 1965. godine izvršeno je dopunsko rekognosciranje desne obale Dunava od Dubravice do Radujevaca. Obavljena su i iskopavanja praistorijskih naselja u Lepenskom Viru i Mrfaji. Produženi su radovi na iskopavanjima u Sipu i Velikom Gradcu kod Donjeg Milanovca, a otpočeti na kastelima u Boljetinu, Ravni i Čezavi.

Za nastavak radova na kastrumu Veliki Gradac — *Taliatae* kod Donjeg Milanovca gde dve godine, 1963. i 1964. nije kopano, upotrebili smo novčana sredstva dodeljena od Odbora i prethodne i 1965. godine. Zbog hitnosti radova na ovom lokalitetu odustalo se, uz saglasnost Odbora, od predviđenih iskopavanja u Golupcu.

Rađeno je u dve kampanje (avgusta meseca i krajem septembra do 20. oktobra 1965. godine). Radovi na ovom lokalitetu su nastavljeni i završeni 1966. Moram istaći da je rad prekinut zbog nasipanja toga i okolnog terena, u okviru priprema za izgradnju novog naselja Donjeg Milanovca. Na ovaj način istraživanja su morala da se završe sondažnim kopanjima unutar bedema. Na lokalitetu se radilo još od 1958. godine, ali su se, zbog nedostatka sredstava, obimnija i sistematska ispitivanja mogla vršiti samo 1965. i 1966. godine.

Prikažaću ukratko ovaj lokalitet. Kastrum Veliki Gradac obuhvata površinu od oko 1,7 ha, skoro je kvadratnog oblika, a dužim stranicama je orijentisan u pravcu S—J (sl. 1). Istočno od njega, na samo 120 m, nalazi se još jedno manje utvrđenje — Mali Gradac. Ovo je objekat veličine oko 50 x 40 m, izgrađen nasipanjem zemlje. Verovatno je bio vojni logor privremenog karaktera, podignut i korišćen pre kastruma Veliki Gradac.

Zapadno od Velikog Gradca nalazio se prostor sa obimnim šutom gde su ranijim sondiranjem i istraživanjem, 1962. i 1966. otkrivene ter-

me i delovi nekoliko građevina, pa je jasno da je tu bio deo civilnog naselja. Zbog pomenutog zatrpavanja celog ovog terena, na žalost, nismo mogli da kompletno istražimo ovaj sektor.

Sam kastrum je znatnih dimenzija (134 x 126 m). Bedemi su uglavnom građeni od pritesanog kamena u belom krečnom malteru, dok je spoljne lice oblagano i većim kamenim blokovima koji su gotovo potpuno obrušeni. Debljina bedema je nejednaka, od oko 2 do mestimično preko 3 m. Na bedemima su evidentne mnoge dogradnje, naročito plombaže i prezidivanja. Na zapadnom i južnom bedemu postoje i duple zidine, nastale kada je prvobitni bedem delimično propao pa je paralelno sa njim sa unutrašnje strane sagrađen drugi, mlađi. Najstarijem periodu pripada bedemski zid otkriven na nekoliko mesta, naročito na severnoj i južnoj

Sl. 2. Ostaci najstarijeg bedema u kuli br. 8
Abb. 2. Überreste der ältesten Mauer im Turm Nr. 8

strani. Njegova debljina iznosi samo 0,80 do 1 m, a građen je jednostavno, bez sokla odnosno temeljne stope (sl. 2). Na ovim mestima zid je samo delimično vidljiv, jer ga pokriva mlađa konstrukcija većih razmera.

U kasnijoj fazi dolazi do prezidivanja kastruma. U nove, deblje zidine ugrađene su ugaone i druge kule, sa njihove unutrašnje strane (Sl. 3). Treću fazu predstavljaju mlađe kule, koje su direktno nazidane nad starim, a njihovi lučni zidovi dozidani sa spoljne strane bedema, te su im dimenzije dosta veće (i do 9 x 9 m). Za gradnju ovih mlađih kula upotrebljeni su slojevi pritesanog kamena, naizmenično sa redovima opeka (Sl. 4).

Kastrum je prvobitno imao četiri kapije — na svakom bedemu po jednu. Istočna i zapadna bile su dvostruko bliže severnom nego južnom bedemu. Sve kapije sem severne nađene su zazidane, najverovatnije u drugoj fazi ili ubrzo posle nje (sl. 5).

Ne ulazeći u brojne i interesantne detalje, dodajem samo stražarske rampe, osobito očuvane uz kule 5 i 6 na severnom bedemu. To su masivniji zidovi, prizidani uz bedeme, dugi od 10 do 12 m. Uz dve otkrili smo i kamene stepenice (sl. 6). Navedene kule štatile su jedinu očuvanu kapiju. U prolazu kapije je prag sa žlebovima za točkove. Prostor kapije je popločen oblucima i krupnijim šljunkom. Ovakav pločnik se nastavlja prema jugu i predstavlja ulicu — *via praetoria*. Deo kaldrme nađen je i kod južne kapije.

Sl. 3. Ugaona kula s unutrašnje strane bedema
Abb. 3. Eckturm an der inneren Seite der Mauer

Uz severnu kapiju otkriveni su ostaci šest građevina na različitim nivoima. Najbliža kapiji ima i portik čija dva poda govore o dužem korišćenju. U njoj sredini otkopani su stupci od opeka, koji su je delili na dva jednaka dela. Zgrada je verovatno bila pokrivena poluoblíčastim ili krstastim svodovima. Ona je svakako iz VI veka — justinijanskog perioda, a ispod nje je bila starija rimska konstrukcija. Sklop građevine i nalaz kamenih žrvnjeva u njoj upućuju na tumačenje da je bila skladište žita. Kako su i druge otkrivene građevine sličnog rasporeda, ovaj kompleks se može smatrati skladištima hrane — *horrea*.

Centralni prostor — unutrašnjost kastruma — istraživan je, kako je napomenuto, sondama jer se najpre nije raspolagalo sredstvima a kasnije

vremenom. Sonde su postavljene dijagonalno na pravce bedema radi zahvatanja veće površine. Njima smo otkrili na zdravici više plitko fundiranih građevina (18 x 13 m) koje su bez pregradnih zidova, sa podom od nabijene zemlje. Verovatno da su bile od slabog materijala (drvo?). Na crveno zapečenoj zemlji nađeno je prilično gareži i ranorimski materijal: terra sigillata, bronzane statuete, žišci, pored dačkih posuda. Iznad opisanog sloja nađeni su ostaci osnova (sonde 1, 3, 7) konstrukcija od nevezanih oblutaka i većih kamenova na malternom premazu. U ovim »kolibama« nailazilo se na delove amfora, vizantijsku sivu keramiku i drugi, mlađi arheološki materijal.

Sl. 4. Kružna kula sa spoljne strane kastruma
Abb. 4. Rundturm an der äusseren Seite des Castrums

U zapadnom sektoru, uz zazidanu kapiju, otkopana je kulturna građevina sa narteksom, naosom i prostranom polukružnom apsidom. Uz crkvu je otkriven, u ostacima kule, baptisterijum (sl. 7). I u crkvi postoji više faza građenja, a ispod njenih ostataka se naišlo na konstrukciju u pravcu Z—I, koja bi mogla predstavljati ostatke prvobitnog *decumanus-a*. U crkvi i oko nje otkrivena je veća nekropola (105 grobova je otkopano na raznim dubinama od 0,27 do 1,83 m). Na osnovu darova mogu se pratiti ukopavanja do XII veka.

Izvesno je da je prvobitni kastrum, nešto manji od poznijeg, podignut u vreme prvih rimskih osvajanja u Đerdapu — verovatno sredinom I veka n. e. Druga faza — pojačavanje bedema i podizanje unutrašnjih kula — mogla je da počne već krajem II veka i traje kroz III vek. Jus-

tinijanskoj episi pripada treća faza. Faze građenja prate i nalazi pokretnog materijala. U ranorimskom kastrumu je pored pomenutog nađeno i novca još iz I veka, a svakako najznačajniji nalaz je vrlo dobro očuvana vojnička diploma Vespazijana iz 75. godine, nađena u sloju gareži i pepela na podu kule br. 16, na kapiji južnog bedema (sl. 8a—d). Diploma je data vojniku pešaku *coh(ortis) I Raetorum Herae Serapionis f(ilio) Antioc(hia domo)*. Dekret obuhvata deset kohorti u Meziji (kasnije Moesia Superior). Pored obogaćenja do sada male zbirke vojničkih diploma otkopanih u Jugoslaviji, ona doprinosi poznavanju rasporeda auksilija na dunavskom Limesu, a najznačajnije je to što dopunjava podatke o konzulima, jer otkriva potpuno i tačno ime drugog konzula iz prve polovine 75. godine, do sada nepoznato. To je L. Pasidienus Firmus.

Sl. 5. Ostaci kapije na severnom bedemu
Abb. 5. Überreste des Tores in der nördlichen Mauer

Kasnorimski i ranovizantijski materijal zastupljen je keramikom, negledosanom i gledosanom, amforama, staklom, oružjem i oruđima kao i ostavom ranovizantijskog novca nađenom u kuli br. 5 u sloju paljevine sa keramikom VI veka (sl. 9). U ostavi su novci Anastasija, Justina I, Justinijana I, Justina II, Tiberija II i Mavrikija, što znači od 498. do 594/5. godine. Zastupljene su kovnice u Konstantinopolu, Tesaloniki, Nikomediji, Kiziku i Antiohiji.

Kasnovizantijski i slovenski period predstavljaju uglavnom ulomci keramičkih posuda, nakit i drugi predmeti svakodnevne upotrebe.

I iz ovog letimičnog prikaza nije teško sagledati da je kastrum Veliki Gradac značajan objekat rimskog Limesa na Dunavu. Mađar je više godina istraživao, zbog nedovoljnih sredstava a na kraju zbog nedostatka vremena, on nije mogao u celosti da bude sistematski istražen. Zato je bilo nužno da se obrada materijala i konfrontiranje nalaza nastave i posle prekida radova na lokalitetu. I ovde su finansijska sredstva dobijena od Međuakademijskog odbora za Limes korišćena, a ostatak se još koristi, za studiju materijala koji se nalazi u Narodnom muzeju Krajine u Negotinu.

Sl. 6. Kamene stepenice za prilaz rampi
Abb. 6. Steinerne Treppe für den Zugang zur Rampe

Preostaje mi da bar sumarno govorim o radovima u 1966. i 1967. godini na ostalim lokalitetima, odnosno na liniji potapanja. Ovo ću učiniti na osnovu podataka nosilaca radova objavljenih odnosno pripremljenih za štampanje u Arheološkom pregledu 7 i 8.

Kasnoantički kastel »Četaće« na lokalitetu Hajdučka Vodenica je veće utvrđenje, približno pravougaonog oblika, sa stranama od 45 do 50 m i sa ugaonim kulama. Severoistočna ugaona kula je maksimalno sačuvana do 3,95 m. U unutrašnjosti nisu nađeni značajniji građevinski ostaci. Nalazi, posebno keramika karakteristična za proizvodnju IV—V veka i novčić Valentinijana II (375—392), idu u prilog pretpostavci da je kastel krajem IV i početkom V veka prestao da služi svojoj nameni.

Odmah dodajem da je na istom lokalitetu sondažno istraživano praeistorijsko naselje starijeg gvozdenog doba sa nekropolom koja bi vre-

menski trajala od V do II v. pre n. e. Značajna je obredna konstrukcija u središtu nekropole, a posebno skulpture nađene u žrtvenom prostoru.

Na Hajdučkoj Vodenici izvršeno je sistematsko iskopavanje srednjovekovne nekropole, koju nalazi datuju u vreme XII i XIII veka.

U 1967. godini otpočeto je sondažno iskopavanje lokaliteta Malo Golubinje sa detaljnim rekognosciranjem okolnog terena, pa je do sada ustanovljeno da se pored kastruma, i uzvodno i nizvodno, nalaze po dve manje osmatračnice uz obalu potočića. Zasada se misli da je kastel s kraja III i početka IV veka n. e.

Na ušću Porečke reke počeli su radovi na praćenju bedema s obe strane reke, koji su, pretpostavlja se, sastavni deo odbrambenog sistema u kompleksu oko kastruma Veliki Gradac. Osim bedema, do sada

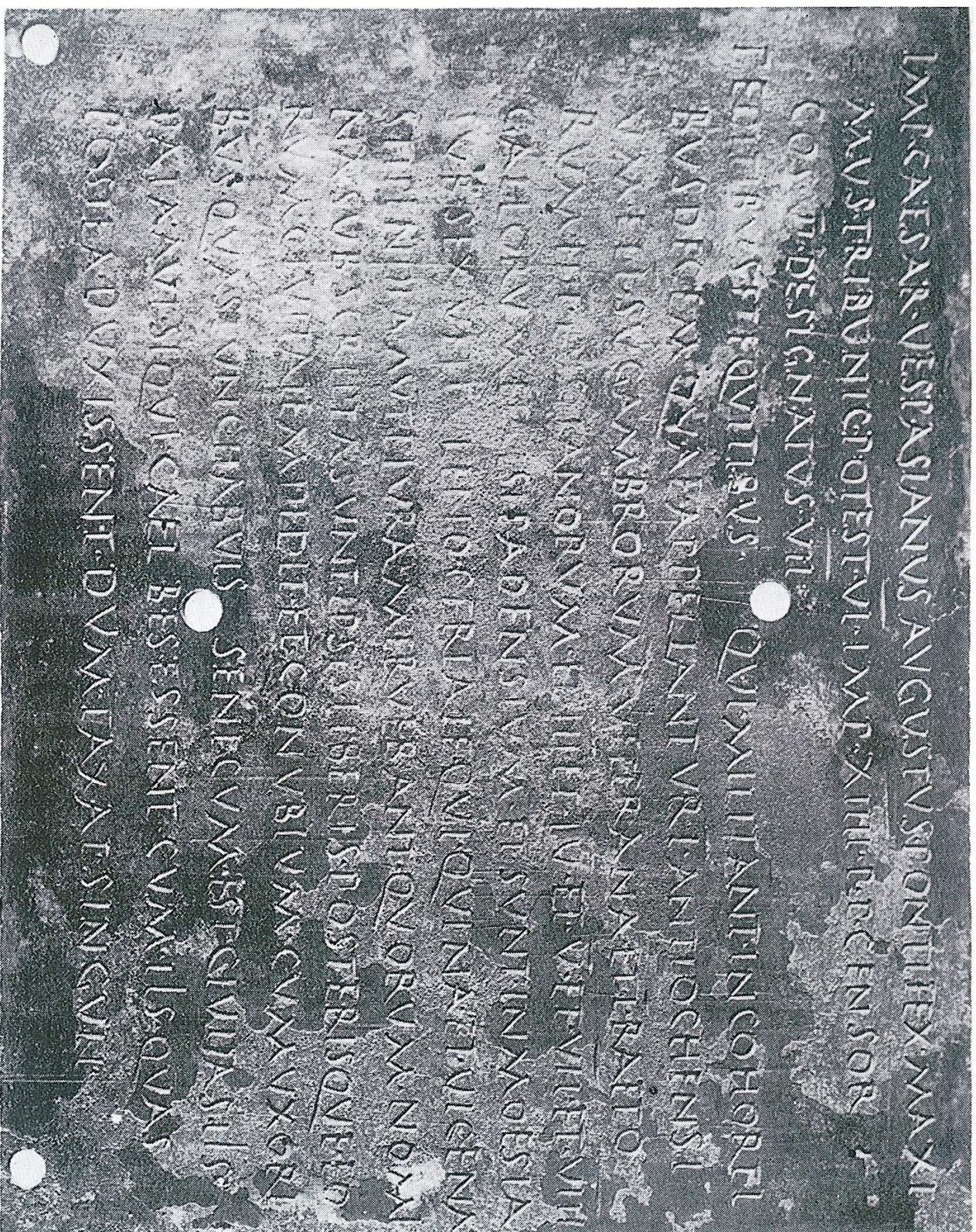

Sl. 7. Baptisterium u ostacima kule
Abb. 7. Baptisterium in den Turmruinen

je otkriven deo veće građevine na desnoj obali, sa tri prostorije — dve sa apsidom.

Ravna, rimsko i ranovizantijsko utvrđenje, kopa se od 1965. godine. Za protekle tri godine otkriveni su jugoistočni (50 m) i severozapadni bedem sa ugaonim kulama i jednom središnjom. Od nalaza, keramika ide od II do VI veka; značajni detalji su: deo terakote (ženska glava) i jedan srebrni prsten sa gemom od staklene paste, koja predstavlja imperatora između dve Viktorije. Oboje treba datovati u prelaz II u III vek.

Boljetin je uzvodno sledeći značajniji lokalitet. Rimski kastel pravougaonog oblika (oko 60 x 70 m) na lokalitetu Gradac na Lepeni, po konstrukciji bedema i kule pokazuje četiri perioda izgradnje odnosno života. U unutrašnjosti su utvrđene dve veće građevine; između

Sl. 8b Vojni diplom, god. 75. — Prvi list, unutrašnja strana
Abb. 8b Militär Diplom, Jahr 75. — Erstes Blatt, innere Seite

Sl. 84 Vojni diplom, god. 75. — Drugi list, spoljna strana
Abb. 84 Militär Diplom, Jahr 75. — Zweites Blatt, äussere Seite

njih, u središtu kastela, nađeni su ostaci kaldrme dveju upravnih ulica. Konstatovani su i ostaci lakših konstrukcija. Skoro u sredini kastela otkopana je i jedna crkva jednostavne osnove, sa jednobrodnom naosom i prostranom apsidom. Oko ove je otkopana srednjovekovna nekropola (XII—XIV vek). Unutar utvrđenja, istočno od nekropole u vizantijskom šutu nađena je ostava srebrnih naušnica lunulastog tipa (devet komada) sa obeležjima vizantijske tehnike filigrana. Datovane su u X—XI vek.

Izvanredan je podatak da su kulturni horizonti neporemećeni, a međusobno razdvojeni tanjim nanosom peska koji pokazuje prekide života na ovom mestu. Pokretan arheološki materijal pokazuje četiri faze: najstariju, iz I veka (rukom rađena keramika i terra sigillata); drugu, tako-

Sl. 9. Sloj paljevine sa amforama i ostavom novca VI veka

Abb. 9. Brandschicht mit Amphoren und Münzdépôt des VI. Jahrhunderts

đe iz I veka, sa dodatkom ranih fibula, koštanih i bronzanih igala, staklenih posuda i bronzanog novca Avgusta. Iz trećeg perioda najznačajnija je velika ostava gvođenog alata (63 komada). Za četvrtu fazu je karakteristična vizantijska keramika.

Lokalitet Lepenski Vir je čisto praistorijsko naselje te u izlaganjima o Limesu ne treba da zauzima više mesta. Međutim, rezultati su i bogati i veoma značajni te moram istaći da otkrivena kultura prethodi klasičnoj kulturi starijeg neolita tipa Starčevo—Kereš—Kriš, pa i stratigrafski nalazi se ispod ovih slojeva. Građevinske objekte karakterišu iste osnove u obliku trapeza, sa ognjištem u sredini i skulpturama od ka-

mena ispred ili iza ognjišta. Skulpture se dele u dve grupe: figuralne u naturalističkom stilu i plastika s arabeskama.

Saldum je, dalje, rimsko utvrđenje-kastel, čije su dimenzije s unutrašnje strane 43,50 x 31,20 m. Otkriveni su bedemi i ugaone kule kružnog oblika, građeni od lomljenog kamena i oblutaka, i krečnog maltera i opeka. Rezultati pokazuju vanrednu očuvanost objekta i neporemećene slojeve, a arheološki materijal dokumentuje dugu upotrebu objekta: od I veka n. e. do justinijanske i postjustinijanske epohe.

Čezava kod Dobre je rimsko-vizantijsko utvrđenje, koje iskopava Vojni muzej od 1965. godine. Ustanovljena je osnova nepravilnog pravougaonog oblika, veličine oko 150 x 125 m. Bedemi su pojačani sa 8 kružnih kula. Pored kapije (severne i južne) vršeno je i iskopavanje kula, a u unutrašnjosti utvrđenja iskopane su četiri sonde. Dosadašnji rezultati dopuštaju tvrdnju da pored bedema iz II veka postoje dokazi obnove tvrđave u VI veku. Predstoje dalji radovi na ovom velikom utvrđenju.

Arheološka nalazišta na Sapaji su ostaci antičkih utvrđenja na rečenom ostrvu prema Ramu (*Lederata*), neposredno pred ulazom u Đerdap. Ustanovljeni su ostaci tvrđave, prvobitno rimske, naročito južni i istočni bedemi. Do sada su delimično otkriveni najmlađi slojevi iz austrougarskog i turskog doba. Arheološki materijal, međutim, sadrži rimski, dački i vizantijski materijal (keramika, novac). Poznati su sa ovog lokaliteta i raniji pojedinačni nalazi: opeke sa natpisima, statuete Venere i dr.⁸ Nastavak iskopavanja biće od posebnog interesa.

Na kraju informacija da su po planu za 1968. godinu predviđena zaštitna iskopavanja na sedamnaest lokaliteta: pored već otpočetih predviđaju se novi — Ciganija, Ribnica, Porečka ada, Male i Velike Livadice, Pesača, Gospođin Vir i Bosman.

Umesto zaključka, može se sa izvesnim zadovoljstvom reći da je ispitivanje Limesa duž Dunava krenulo dobrim putem te treba očekivati i odgovarajuće rezultate.

¹ D. Vučković-Todorović, Stanje i zadaci na ispitivanju limesa u Srbiji. Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 105 i d.; M. Pindić, Ostaci antičke vojne arhitekture i lokaliteti duž Dunava u srezu Požarevac, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 131 i d.

² N. Petrović, Utvrđenje na limesu kod Negotina, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 141 i d.

³ D. Vučković-Todorović, Iskopavanja kod Donjeg Milanovca i u Prahovu, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 137 i d.

⁴ D. Vučković-Todorović, Veliki Gradac, Donji Milanovac, — antičko utvrđenje, Arheološki pregled 4, Beograd 1962, 203—208.

⁵ D. Vučković-Todorović, Transdierna, Tekija — Naselje, Arheološki pregled 4, Beograd 1962, 210 i d.

⁶ D. Vučković-Todorović, Brza Palanka — Svetilište Jupitera Dolihena, Arheološki pregled 4, Beograd 1962, 208 i d; idem, Svetilište Jupitera Dolihena u Brznoj Palanci, Starinar n. s. XV—XVI, Beograd 1964—1965, 173 i d.

⁷ Iskopavanja na području Đerdapa, Arheološki pregled 6, 49—62.

⁸ E. B. Thomas, Spomenici kulta Afrodite Kabeire u dunavskim provincijama carskih vremena, Rad vojvođanskih muzeja, sv. 7, Novi Sad 1958, 31 i d.

LIMESFORSCHUNGEN IN SERBIEN BIS 1967.

Im einleitenden Teil dieses Referates wird hervorgehoben, dass das Archäologische Institut in Beograd mit den Recognoscierungen in Ostserbien im Jahr 1956 begann und dass es schon 1962 sein erstes Elaborat über die archäologischen Denkmäler dieses Gebietes von Beograd an bis an die bulgarische und rumänische Grenze, sowie Vorschläge zu deren Schutz, ausgearbeitet hatte.

Seit 1959 wurden Sondierungsuntersuchungen in der Umgebung von Negotin, Prahovo und Tekija durchgeführt, ebenso eine kleinere Rettungsausgrabung in Egeta (Brza Palanka). Hier wurde das Heiligtum des Jupiter Dolichenus mit mehreren Marmorskulpturen dieser Gottheit sowie Metallgegenstände (eine tabella ansata mit lateinischer Inschrift) und eine Münze Getas in Milasa geprägt ausgegraben. Eine bedeutendere Sondierungsforschung wurde im Jahre 1963 auf der Lokalität Gradište — Aureus Mons durchgeführt. Wälle eines Kastrums auf einem Plato, 150 x 140 m, sind nur in den Grundlinien aufgedeckt worden. In verschiedenen Tiefen wurden Reste von Fussböden von Häusern festgestellt. Es wurde auch Keramik aus dem älteren Neolithikum (Starčevo) und aus der Eisenzeit gefunden. Keramik aus der Römerzeit ist zahlreicher: importierte mit feiner Faktur und Verzierung neben solcher lokaler Herkunft aus grobem, schlecht gereinigtem Ton. Die Zahl der Funde aus der byzantinischen oder slawischen Zeit ist nur gering.

Im Jahre 1964 wurden wegen der Gefährdung des Terrains durch den Bau der Hydrozentrale von Sip Forschungsarbeiten an mehreren Stellen durchgeführt und zwar auf den Lokalitäten Sip, Karataš, Kladovo, Brza Palanka und Mihajlovac. Im folgenden Jahr wurden Ergänzungsrecognoscierungen am rechten Donauufer durchgeführt und zwei prähistorische Siedlungen ausgegraben: Lepenski Vir und Mrfaja. An den Kastellen Boljetin, Ravni und Čezava wurden Forschungsarbeiten in Angriff genommen.

In den Jahren 1966 und 1967 wurden Ausgrabungen an der Befestigung Hajdučka Vodenica vorgenommen, da das Terrain wegen der Arbeiten am Staudamm unter Wasser gesetzt werden soll. Das Kastell Hajdučka Vodenica hat allem Anscheine nach am Ende des IV. oder Anfang des V. Jahrhunderts aufgehört seinem Zwecke zu dienen. Unweit davon befindet sich eine vorge-schichtliche Siedlung aus der älteren Eisenzeit (V.—II. Jahrh) mit einem Gräberfeld. Auch ein mittelalterliches Gräberfeld wurde ausgegraben (XII. — XIII. Jahrh.).

In Malo Golubinje haben Sondierungsarbeiten nebst genaueren Untersuchungen des umliegenden Gebietes begonnen. An der Mündung der Porečka Reka wurden zu beiden Seiten des Flusses Wälle verfolgt, die das Eindringen des Wassers in die Ebene verhinderten. Auf dem rechten Ufer des Flusses hinter dem Wall, wurde ein grösseres Gebäude ausgegraben (3 Räume, davon 2 mit Ap siden, voraussichtlich Thermen).

Die römische und byzantinische Befestigung in Ravna weist charakteristische Funde des II. — III. Jahrhunderts auf.

An der Befestigung auf dem rechten Ufer des Boljetin-Baches (60 x 70 m) sind vier Bauperioden erkenntlich, deren erste, der Konstruktion der Wälle und Türme und dem beweglichen archäologischen Material nach zu schliessen in den Anfang des I. Jahrhunderts fällt. Der vierten Periode gehört die byzantinische Keramik an.

Saldum ist ein gut erhaltenes römisch-byzantinisches Kastell (43,50 x 31,20 m) mit Ecktürmen, das vom I. Jahrhundert bis zur justinianischen und post-justinianischen Zeit in Gebrauch stand. Eines der grösseren Kastelle ist Čezava bei Dobra (150 x 125 m) mit 8 Rundtürmen. Die ersten Grabungsergebnisse haben Wälle aus dem II. Jahrhundert und Erneuerung der Festung im VI. Jahrhundert ergeben.

Auf der Donauinsel Sapaja gegenüber der Befestigung Lederata (Ram) fand man verschiedenartiges Material: römisches, dazisches, byzantinisches, neben türkischem und österreichisch-ungarischem in den jüngsten Schichten.

Ausführlicher dargestellt wird der Fundort Taliatae (bei Donji Milanovac), wo die Autorin selbst die Grabungsarbeiten seit dem Jahre 1958 leitete. In den ersten Jahren (1958, 1960 u 1962) waren das nur Sondierungsgrabungen, doch in den Jahren 1965 u 1966 Arbeiten grösseren Ausmasses.

Das Kastell Veliki Gradac hat eine fast quadratische Form und ist von bedeutender Grösse (134 x 126 m Bild 1). Die erhaltenen Wälle sind aus Stein und Mörtel, 2—3 m stark. Die ältesten Teile sind nur 0,80 — 1 m stark, einfach und ohne Sockel (Bild 2). In einer späteren Phase sind von der inneren Seite Ecktürme angebaut worden (Bild 3). Aus der dritten Phase stammen jüngere, runde Türme, die oberhalb der älteren erbaut sind (Bild 4). Das Kastell hatte ursprünglich an allen vier Seiten Tore. Ausser dem nördlichen wurden in der zweiten Phase die anderen drei zugebant (Bild 5). Bedeutend sind die erhaltenen Rampen für die Wachen, die an den Türmen 5 und 6 gut erhalten sind. Spuren einer gepflasterten Gasse — **via praetoria** — bei dem nördlichen und dem südlichen Tor sind ebenfalls erhalten. Bei dem nördlichen Tor wurden Reste von 6 Gebäuden auf verschiedenen Höhen (Horizonten) entdeckt (**horrea**). Innerhalb des Kastells wurden nur Sondierungen ausgeführt. So wurden mehrere Gebäude mit seichten Fundamenten gefunden und im inneren derselben römisches und dazisches Material.

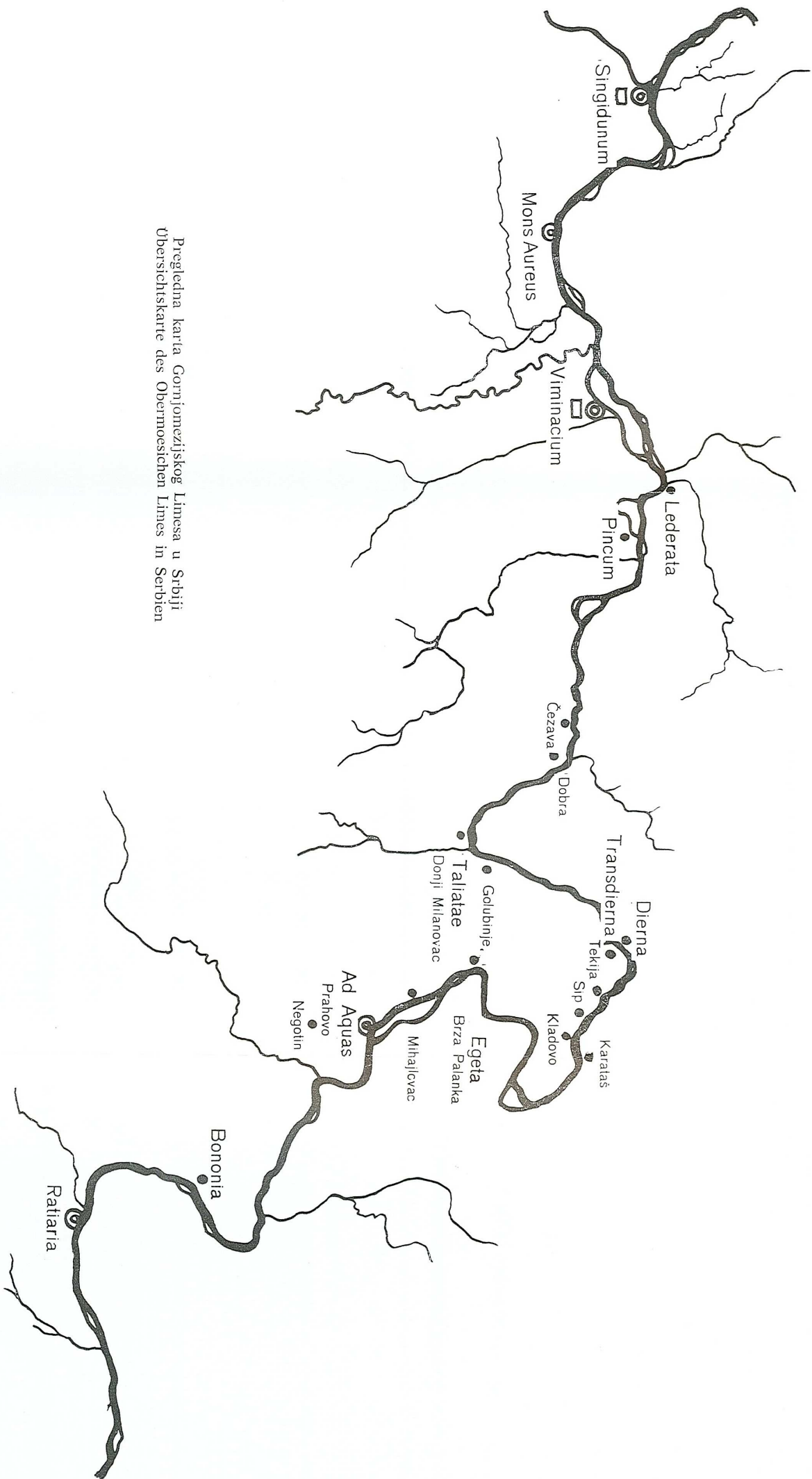
Neben dem zugemauerten westlichen Tor wurde ein kultisches Gebäude mit einem **Baptisterium** und den Resten eines Turmes ausgegraben. Diese Kirche weist auch mehrere Bauphasen auf. Unterhalb der Kirche in der Richtung West-Ost wurden Reste einer **via decumana** gefunden. Das mittelalterliche Gräberfeld (mit 105 ausgegrabenen Gräbern) gehört ins XII. Jahrhundert.

Das ursprüngliche Kastell ist etwas kleiner als das spätere und ist in der Zeit der ersten Eroberungen im Đerdap—Gebiete erbaut worden, wahrscheinlich um die Mitte des I. Jahrhunderts u. Z.

Die zweite Phase, die die Verstärkung der Wälle und den Bau der inneren Türme umfasst, konnte schon am Ausgang des II. Jahrhunderts beginnen und durch das III. Jahrhundert fort dauern. Die dritte Phase fällt ins justinianische Zeitalter. Die verschiedenen Bauphasen werden auch von anderem beweglichen Material begleitet. Im frühromischen Material wurden auch Münzen aus dem I. Jahrhundert gefunden, doch der bedeutendste Fund ist ein Militärdiplom Vespasians aus dem Jahre 75 (Bild 8 a u. b). Das Diplom wurde dem Soldaten der **coh(ortis) I Raetorum Herae Serapionis f(ilio) Antioc(hia domo)** erteilt. Das Dekret umfasst 10 cohorten in Moesien (später Moesia Superior). Da dieses Diplom den vollen und genauen Namen des zweiten Konsuls aus der ersten Hälfte des Jahres 75 angibt, der bisher unbekannt war, ergänzt es unsere Kenntnisse über die Konsulen. Der Name lautet L. Pasidienus Firmus.

Das spätrömische und frühbyzantinische Material enthält Keramik, nicht-glasierte und glasierte, Amphoren, Glas, Waffen und Werkzeuge und ein frühbyzantinisches Münzdepot, das im Turm No 3 zusammen mit Keramik aus dem VI. Jahrhundert gefunden wurde (Bild 9). Vertreten sind Anastasius, Justinus I., Justinianus I., Justinus II., Tiberius II. und Mauritius, das heisst die Zeitspanne von 498 bis 594/5, aus den Münzstätten Konstantinoplis, Thessalonica, Nicomedia, Cyzicos und Antiochia.

Aus der spätbyzantinischen und der slawischen Periode stammen hauptsächlich Fragmente keramischer Gefässe, Schmuckstücke und gewöhnliche Gebrauchsgegenstände.

Pregledna karta Gornjomezijskog Limesa u Srbiji
 Übersichtskarte des Obermoesischen Limes in Serbien